

आंबेडकरवादी जाणीव आणि मराठी दलित कविता : एक अभ्यास (नामदेव ढसाळ, दया पवार व वामन निंबाळकर यांच्या संदर्भात)

मंदार सागर कऊटकर

संशोधक विद्यार्थी

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ, नागपूर

ई-मेल : mandarkautkar17@gmail.com,

भ्रमणध्वनी क्र. ८००७३५५४५९

प्रा. डॉ. शैलेन्द्र धर्मदास लेंडे

संशोधन केंद्रप्रमुख

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ, नागपूर

प्रा. डॉ. अशोक भारत भक्ते

मार्गदर्शक

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ, नागपूर

Crossref DOI - <https://doi.org/10.63665/rh.v7i2.136>

सारांश :

मराठी दलित साहित्य हे केवळ साहित्यप्रवाह नसून ते सामाजिक परिवर्तनाची चळवळ आहे. या साहित्यप्रवाहाला वैचारिक अधिष्ठान देणारी प्रमुख शक्ती म्हणजे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार. आंबेडकरवादी जाणीव ही दलित कवितेत आत्मभान, संघर्ष, समता, स्वातंत्र्य, बंधुता, न्याय आणि मानवी प्रतिष्ठेची तीव्र मागणी यांद्वारे व्यक्त होते. या संशोधनात नामदेव ढसाळ, दया पवार आणि वामन निंबाळकर यांच्या कवितांतील आंबेडकरवादी प्रेरणा, सामाजिक वास्तवाचे चित्रण, विद्रोही भाषाशैली, वर्ग-जात संघर्ष, स्त्री-पुरुष समता, आणि परिवर्तनवादी भूमिकेचा अभ्यास केला आहे. या तिन्ही कवींच्या कवितांमध्ये दलितांच्या जगण्यातील वेदना, अन्यायाविरुद्धचा आक्रोश आणि नवसमाज निर्मितीची आशा स्पष्टपणे दिसते. दलित कविता ही केवळ भावकविता न राहता ती सामाजिक दस्तऐवज आणि क्रांतीची घोषणा ठरते, हे या अभ्यासातून अधोरेखित होते.

बीजशब्द : आंबेडकरवाद, दलित कविता, मराठी दलित साहित्य, विद्रोह, सामाजिक न्याय, जातव्यवस्था, परिवर्तन, नामदेव ढसाळ, दया पवार, वामन निंबाळकर.

प्रस्तावना :

भारतीय समाजव्यवस्था ही दीर्घकाळ जातिभेद, अस्पृश्यता, शोषण आणि अन्याय यांवर आधारलेली होती. अशा परिस्थितीत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी केवळ राजकीय-सामाजिक लढा दिला नाही, तर दलित समाजाला आत्मसन्मान आणि अधिकारांची जाणीवही करून दिली. या वैचारिक क्रांतीचे प्रतिबिंब मराठी दलित

साहित्यात विशेषतः कवितेत तीव्रतेने उमटले. दलित कविता ही 'सौंदर्य' या पारंपरिक निकषापेक्षा 'सत्य' आणि 'अनुभव' या निकषांवर उभी राहिली. दलितांच्या जगण्यातील अपमान, उपेक्षा, दारिद्र्य, हिंसा, अन्याय, आणि त्याविरुद्ध उभा राहणारा संघर्ष यांचा ती निर्भीडपणे उच्चार करते. या संशोधनात आंबेडकरवादी जाणीव या संकल्पनेचा अर्थ, तिचे साहित्यिक रूप, आणि ढसाळ, पवार, निंबाळकर यांच्या कवितांतील तिचे विविध आयाम यांचा तुलनात्मक व विश्लेषणात्मक अभ्यास करण्यात येतो.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

- आंबेडकरवादी जाणीव ही संकल्पना दलित कवितेत कशी व्यक्त होते हे स्पष्ट करणे.
- ढसाळ, दया पवार व वामन निंबाळकर यांच्या कवितांतील सामाजिक वास्तवाचा अभ्यास करणे.
- दलित कवितेतील विद्रोह, संघर्ष व परिवर्तनवादी भूमिका अधोरेखित करणे.
- या कवितांच्या भाषाशैली व काव्यरचनेतील वैशिष्ट्ये मांडणे.

अभ्यासाचे प्रमुख घटक :

१. आंबेडकरवादी जाणीव : अर्थ आणि स्वरूप :

आंबेडकरवादी जाणीव म्हणजे केवळ बाबासाहेबांवरील श्रद्धा नव्हे, तर त्यांच्या विचारांवर आधारित जीवनदृष्टी होय. यात समता, स्वातंत्र्य, बंधुता, मानवी प्रतिष्ठा, न्याय, विवेकवाद आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोन यांचा समावेश होतो. ही जाणीव दलित कवितेत 'भीतीमुक्त आत्मभान' म्हणून प्रकट होते. दलित कवी स्वतःला हीन समजण्याऐवजी समाजव्यवस्थेलाच दोषी ठरवतो. म्हणूनच दलित कविता ही आत्मकथनात्मक असली तरी ती सामूहिक वेदनेचे आणि सामूहिक संघर्षाचे प्रतिनिधित्व करते.

२. दलित कवितेचा उदय आणि सामाजिक पार्श्वभूमी :

१९६० नंतर महाराष्ट्रात दलित चळवळीला वैचारिक व संघटित रूप प्राप्त झाले. बाबासाहेबांच्या विचारांमुळे दलित समाजात शिक्षण, संघटन आणि संघर्षाची दिशा तयार झाली. याच काळात दलित साहित्याने वेग घेतला. दलित कवितेने 'साहित्य म्हणजे समाजबदलाचे साधन' ही भूमिका घेतली. त्यामुळे कविता ही मनोरंजनाचा प्रकार न राहता प्रतिकाराचे हत्यार ठरली.

कवी-विश्लेषण :

नामदेव ढसाळ : विद्रोहाची ज्वलंत कविता

नामदेव ढसाळ हे मराठी दलित कवितेतील सर्वात प्रभावी आणि क्रांतिकारी व्यक्तिमत्त्व मानले जाते. त्यांच्या कवितेत मुंबईच्या उपेक्षित वास्तवाचे, दारिद्र्याचे, हिंसेचे, लैंगिक शोषणाचे आणि जातीय दडपशाहीचे भयावह चित्रण दिसते. ढसाळांची कविता ही शब्दांच्या आक्रमकतेने आणि वास्तवाच्या निर्भीड मांडणीने

वाचकाला हादरवते.

ढसाळांच्या कवितेत आंबेडकरवादी जाणीव ही केवळ विचाररूपात नाही, तर ती प्रत्यक्ष सामाजिक संघर्षांच्या भाषेत दिसते. बाबासाहेबांचे विचार ही त्यांच्या कवितेची वैचारिक ऊर्जा आहे. त्यांनी जातव्यवस्थेला केवळ 'समाजातील दोष' न मानता ती एक अमानवी व्यवस्था म्हणून उघडी पाडली. ढसाळांच्या कवितेत माणूसपणाचा शोध आणि शोषितांचा आवाज प्रखरतेने उमटतो. त्यांच्या काव्यभाषेत लोकभाषा, रस्त्यावरील भाषा, उपेक्षित समाजाची बोली यांचा प्रभाव जाणवतो. त्यामुळे त्यांची कविता अधिक अस्सल आणि थेट बनते.

दया पवार : आत्मानुभवातून सामाजिक सत्य

दया पवार हे दलित साहित्याला संवेदनशील आणि आत्मकथनात्मक गाभा देणारे लेखक-कवी आहेत. त्यांच्या लेखनात दलित जीवनातील अपमान, तुटलेपण, जगण्याचा संघर्ष, शिक्षणासाठीचा लढा आणि समाजाच्या मानसिक गुलामगिरीचे चित्रण दिसते. दया पवारांच्या कवितेत आंबेडकरवादी जाणीव ही 'आत्मभान' आणि 'स्वाभिमान' या स्वरूपात अधिक ठळक होते. त्यांनी दलितांच्या अंतर्मनातील जखमा व्यक्त केल्या आणि त्या जखमांमागील सामाजिक कारणांचा शोध घेतला. त्यांच्या कवितेत आक्रोश असला तरी तो संयत आणि अंतर्मुख स्वरूपाचा असतो. पवार यांच्या लेखनात बाबासाहेब म्हणजे मुक्तीचा मार्ग आणि दलितांच्या नवजीवनाचा प्रकाशस्तंभ म्हणून दिसतात. त्यांच्या कवितेत परिवर्तनाची आशा आणि शिक्षण-प्रबोधनाची गरज ठळकपणे जाणवते.

वामन निंबाळकर : चळवळीचा संघर्षशील आवाज :

वामन निंबाळकर हे दलित कवितेतील संघर्षशील आणि आंदोलनशील स्वर अधिक तीव्र करणारे कवी मानले जातात. त्यांच्या कवितेत सामाजिक अन्यायाविरोधातील थेट आवाहन, संघटित प्रतिकार, आणि दलित समाजाच्या सामूहिक उठावाचा स्वर दिसतो. निंबाळकर यांच्या कवितेत आंबेडकरवादी जाणीव ही 'लढ्याची प्रेरणा' म्हणून व्यक्त होते. ते दलित समाजाला निष्क्रियतेतून बाहेर काढण्याचा प्रयत्न करतात. त्यांच्या कवितेत क्रांती, आंदोलन, संघर्ष आणि परिवर्तन यांचा सशक्त सूर जाणवतो. त्यांची भाषा साधी, थेट आणि आंदोलनात्मक आहे. त्यामुळे त्यांच्या कविता सभामध्ये, चळवळीच्या मंचावर आणि सामाजिक लढ्यांत अधिक प्रभावी ठरतात.

दलित कवितेतील आंबेडकरवादी जाणीव :

१. आत्मभान आणि स्वाभिमान :

दलित कवितेतील प्रमुख वैशिष्ट्य म्हणजे दलित व्यक्ती स्वतःला 'हीन' न मानता 'अधिकारप्राप्त माणूस' मानतो. ही आत्मजाणीव बाबासाहेबांच्या विचारांतून येते.

२. जातव्यवस्थेविरोधातील विद्रोह :

ढसलळ, पवार, निंबाळकर यांच्या कवितेत जातीय अन्यायाला थेट आव्हान दिलेले दिसते. दलित कविता 'व्यवस्थेचा निषेध' करते.

३. संघर्ष आणि परिवर्तनवादी भूमिका :

दलित कविता ही निराशेची कविता नसून ती संघर्षाची आणि परिवर्तनाची कविता आहे. "लढा" हा तिचा आत्मा आहे.

४. मानवी मूल्यांचा आग्रह :

समता, स्वातंत्र्य, बंधुता, न्याय ही मूल्ये दलित कवितेचा वैचारिक पाया आहेत.

५. भाषा आणि शैलीतील क्रांती :

दलित कवितेने पारंपरिक सौंदर्यशास्त्र नाकारून वास्तववादी, कडवट, थेट, बोलीभाषेतील शब्द वापरले. ही शैलीच विद्रोहाचे माध्यम बनली.

मराठी दलित कवितेची वैशिष्ट्ये :

1. अनुभवप्रधानता
2. आत्मकथनात्मकता आणि सामाजिक दस्तऐवजाचे स्वरूप
3. विद्रोह आणि प्रतिकाराची धार
4. परिवर्तनवादी मूल्यांची स्पष्टता
5. सामूहिक वेदनेचे प्रतिनिधित्व
6. नवसमाज निर्मितीची आशा
7. भाषेतील थेटपणा आणि आक्रमकता

निष्कर्ष :

या अभ्यासातून असे स्पष्ट होते की मराठी दलित कविता ही आंबेडकरवादी जाणीवेची प्रभावी साहित्यिक अभिव्यक्ती आहे. नामदेव ढसलळ यांच्या कवितेत विद्रोह, आक्रमकता आणि सामाजिक वास्तवाचे तीव्र दर्शन आढळते. दया पवार यांच्या कवितेत दलित जीवनातील जखमांचे संवेदनशील चित्रण आणि आत्मभानाची उभारणी दिसते. वामन निंबाळकर यांच्या कवितेत आंदोलनशीलता, संघटित प्रतिकार आणि परिवर्तनाचा ठाम सूर जाणवतो. या तिन्ही कवींच्या कवितांमध्ये बाबासाहेबांचे विचार केवळ प्रेरणा नसून ते एक जीवनतत्त्व बनून प्रकट होतात. दलित कविता ही मराठी साहित्याला नवीन सामाजिक दृष्टी, नवे मूल्यविश्व आणि नवे सौंदर्यशास्त्र देणारी साहित्यचळवळ आहे, हे निष्कर्षाने अधोरेखित होते.

समारोप :

आंबेडकरवादी जाणीव ही मराठी दलित कवितेची वैचारिक आणि भावनिक शक्ती आहे. दलित कविता

ही समाजातील अन्यायाचे वास्तव उघड करते, पण त्याच वेळी नवसमाजाची निर्मिती करण्याची दिशा देखील देते. ढसाळ, दया पवार आणि वामन निंबाळकर यांच्या कवितांनी दलित समाजाच्या जगण्याला आवाज दिला, आत्मसन्मान जागवला आणि सामाजिक परिवर्तनाचा मार्ग स्पष्ट केला. त्यामुळे मराठी दलित कविता ही केवळ साहित्यप्रकार न राहता ती एक परिवर्तनवादी चळवळ ठरते.

संदर्भ ग्रंथ :

- ढसाळ, नामदेव – गोलपिठा
- ढसाळ, नामदेव – मूर्ख म्हाताऱ्याने डोंगर हलविले
- पवार, दया – बलुतं
- निंबाळकर, वामन – निवडक कविता (उपलब्ध संग्रहांनुसार)
- आंबेडकर, डॉ. बाबासाहेब – अनिहिलेशन ऑफ कास्ट
- आंबेडकर, डॉ. बाबासाहेब – रिडल्स इन हिंदुइझम
- मेश्राम, डॉ. योगेंद्र - दलित साहित्य – उद्गम आणि विकास
- लिंबाळे, शरणकुमार – दलित साहित्य : स्वरूप आणि भूमिका
- फुले, महात्मा जोतीराव – गुलामगिरी
- सोनवणे, शंकरराव – दलित साहित्य चळवळ आणि समीक्षा

